

MIEŽELAITIS IR SOVIETMEČIO MODERNIZACIJOS PARADOKSAI

XX amžiaus Lietuva – istorijos suiručių, socialinių krizių, pagreitėjusios meno raidos kraštas. Nebuvo ryškesnio poeto, kuris būtų jautęsis amžininkų pripažintas. Eduardo Mieželaičio negalima nutylėti, kai diskutuojama, kas buvo pakylėta į klasikos rangą (ar veikiant prieštaringsoms moderniosios literatūros tendencijoms „įstumta“) tuo metu, kai poetams buvo dalijamos Lenino premijos ar Socialistinio darbo didvyrio medaliai.

Nemėgindami įsprausti to meto literatūros į besikeičiančius konjunktūros* rėmus, atrandame neišpainiojamų paradoksų. Paradoksalu, kad nepažįstama liko ne tik sovietmečiu nespausdintų poetų kūryba. Nepažįstama, nors vienpusiškai kritikos liaupsinta liko ir didžiausiais tiražais spausdinta Mieželaičio kūryba. Šiandien Mieželaičio nebėra knygynuose ar antikvariatuose (tiesa, sumažėjo ir jų). Mieželaičio nieieškoma bibliotekose, kurios dar išliko. Tačiau literatūros tyrinėtojo žvilgsnis neturėtų aplenkti šio dar tebekuriančio** poeto ankstesnių poezijos knygų ir jų pakartojimų bibliotekos. Ar tarybinės lietuvių literatūros Jupiterio vardas netiktų būtent jam, rašytojui, kuriam po poemos „Žmogus“ pasirodymo buvo suteikta galimybė išsileisti beveik viską. Nors šiandien Mieželaitis – vienas tų vyresniosios kartos poetų, kuriuos yra pridengusi ignoruojanti kritikų tyla, visgi švęsdamas garbingą jubiliejų, jis labiausiai pasitikėdamas kalba apie savąją kūrybos vertę iš visų išblėsusių ar atstumtųjų klasikų.

Pokariu buvo sunaikintas literatūros tęstinumas. Izoliuoti senieji ideologiškai „nepaslinkūs“ rašytojai. Atsisakę sovietmečio literatūros analizės, ir toliau turėtume tenkintis gana fragmentišku kultūros vertinimu. Paskutiniąją Mieželaičio poezijos rinktinę savitai vertino Aidas Marčėnas. (Apie septintojo–aštuntojo dešimtmečių literatūrą Latvijoje kaip apie moderniosios kultūros palikimą kalba žinomas jaunesnės kartos kritikas Guntis Berelis.) Mieželaičiu galima sudominti, pamėginant suteikti jo kūrybos vertinimams chronotopinį*** apibrėžtumą. Jį literatūros kritika apleido devintąjį dešimtmetį, kai į literatūros panoramą buvo įtraukiami menkesnio produktyvumo, bet ideologiškai neangažuoti**** rašytojai (premijomis buvo pažymėtos tokių rašytojų kaip Albino Bernoto, Janinos Degutytės knygos). Autoritetinga tapusi „tyliajai“ poezijai ištikima kritika įvardijo Mieželaitį kaip lietuviško poetinio žodžio infliacijos kaltininką.

Mieželaitį apsupusi nomenklatūrinė***** kritika liaupsino jį kaip darbo didvyrį („pastatyti tokią piramidę, sutrupinti tiek granito“). O šis įrodinėjo rašas „pats sau“, fiksavo savo kūrybos lūžius. Kritika neįsisąmonino Mieželaičio pastangų kurti „antipoemos“, „antižanro“ modelius. Jo paties siekimas atsikratyti savosios ankstesnės poetinės retorikos, jos dekonstravimo užmojai ir egzistencinio skvarbumo turinti ironija nė šiandien nėra siejama su vėlyvojo modernizmo pokyčiais.

Eseistiniuose apmąstymuose Mieželaitis skundėsi, kad kritika nerašo apie jo antikomentaro knygas, kur poetine kalba buvo atverta moderniosios kultūros savimonė. Jo *Postskriptumai* buvo suprantami kaip įnoringa užgaida. (Lietuvių kultūroje nėra protestantų kraštams būdingos tekstų komentavimo tradicijos. Neįprasta įsiklausyti į antikomentarą.)

Mieželaitis buvo svetimas tai poetų grupei, kuri mėgino įtvirtinti lyrinę tradiciją. Sakysime, Justino Marcinkevičiaus išsakytas vertinimas – kuo palankiausias – buvo redukcionistinis*****, supaprastinantis ir taip nuvertinantis:

* Konjunktūra (lot. *conjunctura* < *conjungo* – sujungiu) – susidariusi padėtis, galinti ką nors lemti, pvz. politinė konjunktūra. (Red.)

** Straipsnis parašytas 1996 m. (Red.)

*** Chronotopinis < chronotopija – garsaus rusų filosofo Michailo Bachtino (1895–1975) terminas, aptariantis erdvės ir laiko sankirtą, kuris pažodžiui gali būti verčiamas kaip erdvėlaikis. (Red.)

**** Angažuoti(s) (pranc. *engager* – įpareigoti, įdarbinti, investuoti, t. t.) – į(si)traukti, į(si)veltį, į(si)painioti. (Red.)

***** Nomenklatūrinis (lot. *nomenclatura* – vardų sąrašas) – politologijoje reiškia grupę žmonių, paskirtų valdžios, partijos ar pan. į vadovaujamus postus. (Red.)

***** Redukcionizmas (lot. *reductio* – grąžinimas, atstatymas) – filosofinė pažiūra, skelbianti, kad sudėtingi procesai, reiškiniai paaiškinami, juos supaprastinant, suskaldant į paprastesnius. (Red.)

[...] nusilenkdamas poeto gyvenimo ir kūrybos žygdarbiui, aš norėjau parodyti, kad ant jo kairiojo peties (nes nuo jo arčiau į širdį) tupi lietuviška lakštingala. Tikriausiai iš gimtosios Kruojos pakrančių.

Mieželaitis jau buvo anachroniška* asmenybė Sigito Gedos ir jaunesnėms poetų kartoms. Tačiau kaip ir kiekvienas klasikas, kuriam linkima „labanakt“, Mieželaitis liko aiškesnę struktūrą literatūros procesams suteikiantis centras. Tad netiesiogiai padėjo šalia bręsti ir poetų kartai, kuri buvo linkusi į kitokio pobūdžio refleksyvumą**.

Pastebėtina, kad Mieželaitis, kaip ir dauguma „įsitvirtinusių“ poetų, anachroniškas tapo tuomet, kai pasirodė jo rinkiniai raštai, gražiai išleistos, aukštos poligrafinės kokybės knygos, anot vieno kritiko, „superliuks apipavidalinta“ didžiulio formato knyga *Mano lyra*. Devintojo dešimtmečio pradžioje konstatuota, kad net toks poezijos galiūnas, toks negęstantis vulkanas kaip Mieželaitis, turi literatūrinę opoziciją, pabrėžiant, kad kitados būta ir antimaironiškos opozicijos.

Tuo metu Mieželaitis patyrė ir atviriau reiškiamą rezistencinės*** tvirtybės nepraradusių kultūros žmonių panieką, – sumenkėjo sovietmečio ideologinio režimo įtampa (Mieželaitis yra buvęs Lietuvos TSR**** rašytojų sąjungos pirmininku. TSRS Aukščiausiosios Tarybos ir LTSR Aukščiausiosios tarybos deputatu, ėjęs „garbingas“ LTSR Aukščiausiosios tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojo pareigas. Jis buvo Lietuvos TSR liaudies poetas bei Tarybų Sąjungos socialistinio darbo didvyris). Nesunku suprasti, kad toks sureikšminimo perviršis anksčiau ar vėliau turėjo sukelti absurdiškumo efektą.

Tačiau pokariu Mieželaičiui buvo priekaištaujama, kad jis rašęs „dekadentinius“***** eilėraščius, jo kūryba apšaukta ir „nacionalistiniu šiukšlynu“. Tad buvo ir jo gyvenime savoji rezistentiškumo linija. 1962 m. jis pirmasis iš lietuvių gavo Lenino premiją (tai svarbus faktas, rodantis, kad rusų inteligentija elitiškajam modernizmui sugebėjo išrūpinti tam tikras valstybinio pripažinimo garantijas, kad sovietinės unifikacijos ideologija keista nacionalinių socrealizmų pliuralizmu*****). Premijos įteikimo proga lankėsi Aleksejus Surkovas, populiarus karo metų rusų lyrinės poezijos kūrėjas. Viešėdamas pas Mieželaitį jis uždainavo savąją „Žeminę“, kuri iš pradžių fronte buvo draudžiama dainuoti kaip menkinanti karių kovingumą. Tad net kultūrinės nomenklatūros tinklas suteikė prielaidas kosmopolitiškam atsietumui nuo labiausiai kaustančių ir tautinėje kultūroje metastazavusių sovietinių universalijų.

Mieželaičio Raštų įvade prieš 15 metų buvo išspausdintas Kazio Ambraso įžanginis žodis, pavadintas „Visas Mieželaitis“. Tuo metu Ambrasui buvo svarbu suskaičiuoti jo kūrybos puslapius (pasirodė, kad jų – daugiau kaip 10 tūkstančių).

Kaip šiandien reikėtų apibūdinti „visą Mieželaitį“? Jo kūrybos analizei būtinas Europos moderniosios kultūros dinamikos pažinimas. Rašė Mieželaitis sklandžiai ir daug, buvo poetiniam žodžio skambesiui jautrus eiliuotojas. Gyvendamas kitu metu gal būtų tapęs lietuviškuoju Johannu Wolfgangu Goethe (Johanu Volfgangu Gėte). Bet jo laikais nebebuvo reikalinga tokia poema kaip „Faustas“. Liko tik galimybė savuosius ieškojimus įvardyti kaip faustiškuosius klystkelius. Į Fausto vaidmenį (tai iš tiesų modernėjančio pasaulio fragmentuoto žmogaus, jo prieštaringo identiteto provaizdis) Mieželaitis įsijautė nugalėdamas ideologinės konjunktūros siūlomus paviršutiniškesnius egzistencijos stilius: „Pražilau tarsi tas viduramžių daktaras, visą gyvenimą atidavęs mokslui ir nieko

* Anachroniškas – pasenęs, nederantis prie dabarties, neatitinkantis epochos. (Red.)

** Refleksyvus (lot. *reflexio* – grįžimas atgal) – žymintis objekto santykį su pačiu savimi. (Red.)

*** Rezistencija (lot. *resistentia* – pasipriešinimas, *resistere* – priešintis, atsispirti), kitaip – pasipriešinimas, – naujausiųjų laikų agresoriaus užgrobtos šalies ar jos dalies gyventojų kovos už laisvę sąjūdis. (Red.)

**** TSR – Tarybų Socialistinė Respublika; TSRS – Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga; LTSR – Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika. (Red.)

***** Dekadentinis – kultūriškai smunkantis; dekadansas – visuomenės, valstybės, bendruomenės būklė, kuomet pasireiškia kultūros, meno, moralės, dvasingumo nuosmukis, klesti hedonizmas, chaosas, egoizmas. (Red.)

***** Pliuralizmas (lot. *pluralis* – dauginis) – filosofinė idėja, aiškinanti, kad egzistuoja keli (arba daug) vienas nuo kito nepriklausomi būties pradai; daugybiškumas. (Red.)

faktiškai neišsprendęs.“ Poetinė kūryba Mieželaičiui tapo savimonės sutvirtinimo forma. Lietuvių kultūrai buvo nauja tas kūrybinės dirbtuvės atvirumas, kai nebesiekama kaip amžiaus pradžioje apsisaugoti nuo lyriškai nenuskaidrėjusių eilučių. Antinormiškumas iš tiesų tuo metu buvo konstruktyviai literatūrą veikusi Mieželaičio kūrybos ypatybė. Ši antinormiškumo pagava skleidėsi Mieželaičiui prieinamos pasaulio kultūros kontekste. Jo kūrybos analizė patvirtina – tarybinės Lietuvos kultūra iš esmės lokalizuotina moderniosios kultūros paradigmoje*. Tiesa, ji fragmentiška, rigidiškai** prisiėmusi rusiškojo akademizmo tendencijas, joje daug atgrasaus socialinio išsigimimo, praeinančios didybės grotesko, bet vis tiek ji moderni.

Mieželaitis mėgavosi to „antigrožio“ kūrimu: „Ir prasikeiks, mane paskaitęs, tūlas teoretikas...“ Iš tiesų kritikos buvo neįsisąmoninta, kas buvo avangardiška,– nors atrodė eklektiška ir paviršutiniška – tekstų formavimo prasme. (Esė stilistikoje tebekyškojo ir romantinių klišių nuolaužos: „Poeto kelias – tai liepsnojimas ir kapas.“) Intensyviai išgyvendamas savąją kūrybos dramą, Mieželaitis psichologinę „aukštojo“ modernizmo krizę patyrė ir eksplikavo anksčiau, nei ji pradėjo reikštis apimdama sovietinę visuomenę. Jis į tarybinę lietuvių literatūrą pirmasis įvedė *post**** sąvoką („postskriptumai“) ir katastrofos situacijai būdingos laikysenos, mentaliteto metaforiką. Pagrįsta išvada, kad kaip kūrėjas jis buvo pasaulio pilietis. Lietuviškoji visuomenė į jo avangardiškumą orientavosi ir vėluodama, ir per anksti jį atmesdama.

Su Mieželaičio vardu susijęs pirmas didesnis sovietmečio lietuvių moderniosios literatūros šokas skatina apžvelgti kultūros kontekstą. Net kai Mieželaitis jau turėjo gigantiškų poetinių kompleksų architekto reputaciją, kritika domėjosi, kiek jame likę buržuazijai**** būdingo liberalumo, saloninio miesčioniškumo. Ambrasas rašė:

Mieželaičio darbo stalas kiek neįprastas. Yra jo darbo kambaryje ir rašomasis stalas, bet jis apkrautas visokiais daiktais: čia ir Salomėjos Nėries biustas... Poetas prie jo beveik nedirba. Poeto darbo stalas – saloninis staliukas.

Iš tiesų Mieželaitis yra jungiančioji asmenybė, per jo likimą perėjo visų moderniosios kultūros fazių bangos. Jis atėjo į gana ekstremistiškai***** nusiteikusių jaunojo modernio literatūrą. (Pirmas jo eilėraštis buvo išspausdintas Kauno Šančių jaunimo almanache 1936 metais. *Mūsų jaunime* pasirodė eilėraštis „Suodžių ir tepalo jaunatvei“.) Avangardinės kultūros apraiškos tuomet jau klostėsi į pastovesnes kultūrinės linkmes. Moderniosios poezijos autoritetas jaunesniesiems buvo Kazys Binkis; natūralu, kad jo kūrybinio likimo skalė padeda Mieželaičiui vaizdingai nustatyti savosios kūrybinės pradžios padalį: „Kai jis [Binkis – R. P.] išspausdino paskutinį savo lyrinį eilėrašį „Švyturio sargas“, aš išspausdiniau savo pirmą eilėrašį.“

Liberaliosios visuomenės socialinių ir kultūrinių nuostatų suformuotas, Mieželaitis negalėjo būti kategoriškas rezistentas, kad ir kokioje barikadų pusėje jis būtų atsidūręs. Intelligentui būdinga tai, ką žvelgiant kategoriškai galima vertinti kaip nepatikimą prieštarumą. Mieželaičio Žmogus-Komunistas taip pat nebuvo ekstremistinės programos humanoidiškasis***** įrankis. Jis daugiau – ne itin įmantrus skurdžios pokario visuomenės darinys, idėjinė konstrukcija, apipinta lyrinės poezijos raiškai būdingomis ornamentinėmis metaforų figūromis. Koliažinio poetinio modeliavimo kelias atvėrė prielaidas

* Paradigma (gr. *paradeigma* – pavyzdys) – teorinių ir metodologinių prielaidų, kuriomis remiasi konkretus mokslinis tyrimas, visuma; pavyzdys iš istorijos, panaudotas įrodymui, palyginimui. (Red.)

** Rigidiškas (lot. *rigidus* – sustingęs) – sustingęs, sustabarėjęs, nelankstus, nepaslankus. (Red.)

*** *Post-* (lot. *post* – po, už, vėliau) – sudurtinių tarptautinių žodžių pirmasis dėmuo, reiškiantis: tolesnis, vėlesnis, einantis po. Pvz., postimpresionizmas.

**** Buržuazija (pranc. *bourgeois*) – vakarų Europos viduramžių miestiečių luomas; marksizmo filosofijoje – kapitalistinės visuomenės klasė, valdanti pagrindines gamybos priemones ir naudojanti samdomąjį darbą. (Red.)

***** Ekstremizmas (lot. *extremus* – kraštutinis) – polinkis į kraštutines pažiūras ir priemones (dažniausiai politikoje). (Red.)

***** Humanoidiškasis – primenantis žmogų, žmogiškas. (Red.)

vėlesniems kalbos eksperimentams, išoriškam – grafiniam – įmantrumui, nekonformistiškam* idėjų aiškinimui.

Jis deklaruoja tas kūrybines laisves, kurias sykiu jau buvo paskelbę pomaironinės kartos kūrėjai. Šautuvais baksnojama pokario sovietmečio literatūra buvo jau primiršusi amžiaus pradžios kūrybinio tautos išsilaisvinimo proveržius:

Aš už elastingą eiliavimą. Aš už improvizacinį eiliavimo būdą. Formą pasirenka pati Mintis. Jeigu jai prireiks simetrijos, ji išsilies į taisyklingą ketureilį ar sonetą. Jeigu jai priteiks asimetrijos, ji išsilies į baltas eiles, verlibrą.

Mieželaičio kūrybos psichologijos pagrindinė dominantė – individo išgyvenimai, galima net teigti – modernizmui būdingas individualizmas. Jis cituoja Paulį Valéry (Polį Valerj):

[...] [P]oetas už kokių nors gyvenime jam padarytą nuoskaudą pats sau atsilygina parašytu poezijos kūrinium. Kitaip sakant, jis nelaukia, kol gyvenimas jam atsilygins. Poetinis kūrinys – geriausia kompensacija už iškentėtą skausmą. Taip buvo ir su mano „Žmogum“. Gyvenimas su manim pasielgė nežmoniškai. Ir todėl parašiau apie žmogų.

Kiek nedaug iš esmės Mieželaitis tėra nutolęs nuo savo mokytojos Salomėjos Nėries. Ta pati jausminga rezignacija**, tas pats atpirkimo motyvas: poezija gelbsti kūrėją nuo jo paties.

Išsakoma ir ištikimybė kanoniškam vaizdo „piešimui“: „Laikausi patriarcho Picasso (Pikaso) pažiūros: piešti reikia mokėti tobulai, piešinys turi būti tikslus kaip kopija, o iš tokio piešinio galima jau daryti, ką tik nori.“ Atmetamas ketureilių simetriškumo atmintį praradęs eilėraštis:

Kai kurie mūsų improvizatoriai ir verlibristai pirmiausia turėtų išmokti nupiešti eilėraščių. (...) jeigu yra būtinas reikalas ir jeigu dvasinė medžiaga nesutelpa ketureilyje, galima eilėraščių ir praplėsti. Ketureiliai primena vaikiškas kaladėles. Iš tokių kaladėlių galima suręsti aukštas pilis.

Mieželaitis pasisakė už eiliavimo laisvę, bet ne už anarchišką laisvę. Jo paties supratimu, antipodo modelio eskizai esą nedrąsūs. Tiksliai Mieželaičio metafora; šiandien galima pastebėti, kad Mieželaičiui poetinis laukas – destrukcijos*** išvengusi universalija: „Poetinė metafora nėra pastovi. Poetinis laukas gali ją koreguoti, kaip jam patinka, – Metafora gali blaškytis tarp dviejų magnetinių polių – kaip sugauta paukštė narve.“ Mieželaičio poetinių tekstų variacijos fiksuoja atsargoką prasmų deformavimo procesą. Leisdamas iš naujo anksčiau parašytus eilėraščius, Mieželaitis juos taisė, tobulino. Net tuos, kurie buvo tapę chrestomatiniais****. Pirmojo rinkinio *Lyrika* pirmasis eilėraštis „Pavasaris“, parašytas Aleksejevkos fronte, buvo penkis kartus perrašytas. Pradedant rinkiniu *Mano lakštingala* jis tapo populiariuoju *Šalmas ir pienė*.

Kūryba – tai alcheminis eksperimentavimas. Joje grožio įgauna tam tikrų vertybių reliatyvumas, nors žmogaus antikomentaras buvo paspalvintas nostalgija „metaforiniam“ žmogui. „Natūralus“, „kasdieniškas“ – toks žmogus, prieš kurį rašome žodį „kiekvienas“, Mieželaičiui buvo įsiūlytas, jei tikėsime jo paties skundu, kritikos. (Iš Sibiro grįžęs Antanas Miškinis, atsiliepdamas net apie tremtinius ir politinius kalinius, reziūmavo: kažkas perdegė žmonėse. Panašiai apie visuotinį susmulkėjimą laiškuose į Sibirą rašė Aldona Liobytė.)

Kritikos nėra aptartas ir Mieželaičio užsibrėžtas humanizmo Rubikonas. Mieželaitis buvo poezijos novatorius, gražinęs žmogaus renesansiškąją didybę. Jis tęsė romantiškąją modernizmo liniją, išlaikė

* Nekonformistiškas – priešingas konformizmui. Konformizmas – prisitaikėliškas požiūris, pasyvumas visuomeninės veiklos ar dominuojančių pažiūrų atžvilgiu, nekritis požiūris, vengimas reikšti savo nuomonę. (Red.)

** Rezignacija (pranc. *résignation* < lot. *resignatio*) – visiškas nuolankumas, pasidavimas likimui. (Red.)

*** Destrukcija (lot. *destructio* – griovimas) – irimas, ardymas, griovimas. (Red.)

**** Chrestomatinis – bendriausia prasme labai įprastas, visiems žinomas, pvz., chrestomatinės tiesos.

maksimalistinę jo dvasią: „Mano modelis tikrai metaforinis Žmogus-metafora. Žmogus-simbolis. Žmogus-idealas. Galima įsivaizduoti, kaip kadaise vyko žmogaus sudievinimo procesas: per poeziją.“ Varganoje pokario realybėje šitaip išstartas „žmogus“ sutelkė prarastąjį būties didingumą. Mieželaitis buvo atkaklus kartodamas: „Rūpi man atsekti žmogaus augimo, žmogaus išsivadavimo ir žmogaus sužmogėjimo kreivę.“ Išstumto Dievo laikais (populiarūs restoranai-velnių malūnai, įsteigtas Velnių muziejus, velnio suvenyrinė figūrėlė – populiariausia dovana) poezija sakralizavo ją priimančiųjų savimonę. Bet taip ji neišvengiamai tapo idealistine projekcija (kritikai teigia, jog Mieželaitis paverčia poezija „kiekvieną gyvenimo judesį“).

Tai, kad Mieželaitis kalbėjimą apie „kasdienišką“ žmogų vertino kaip įžengimą į tušybės mugę, toje sovietmečio mugėje nebuvo išgirsta. Bet jo kūryba rezonavo kaip nesibaigiantis formalistinis eksperimentas, įteisinęs novatoriškumo normą. Kaip buvo minėta, išgyvenęs visą lietuviškojo modernizmo raidą, Mieželaitis patyrė ir naujos kultūrinės paradigmos – postmodernizmo – nuojautą:

Poetinę vaizduotę galima palyginti su okeanu, kuriame gali plaukioti didžiausi okeaniniai laivai. Mažos valtelės apvirsta ir dažnai nugrimzta į dugną. Bet norvegas Hejerdalas, tas narsus vikingų palikuonis, įrodė, jog didžiausius vandenį galima įveikti ir gana primityviu būdu.

Mieželaičio „anti-žmogus“ (dešimtmečius po „Žmogaus“ rašytieji poetiniai komentarai) padeda įžvelgti, kaip užsiveria moderniosios kultūros ciklas; nuo Friedricho Nietzsche's (Fridricho Nyčės) antžmogio iki tebesitęsiančių dekonstruojančių humanistines universalijas komentarų gali būti išskiriamas vėlyvojo modernizmo, arba postmodernizmo, etapas.

Nuo aštuntojo dešimtmečio juodnugariškos pastangos vartyti lietuviškojo poezijos avangardo dirvonus buvo siejamos nebe su Mieželaičio vardu. Tikrai avangardiškas Mieželaitis nebeišsigynė stagnaciško didžiojo sovietmečio klasiko vaidmens – Jupiteriui tai nebuvo leista. Kaip kad su įtikinimu kažkada buvo sakoma: „Nėra nė vienos Maironio eilutės...“